

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราวดี ดิศกุล

ทรงเรียบเรียง

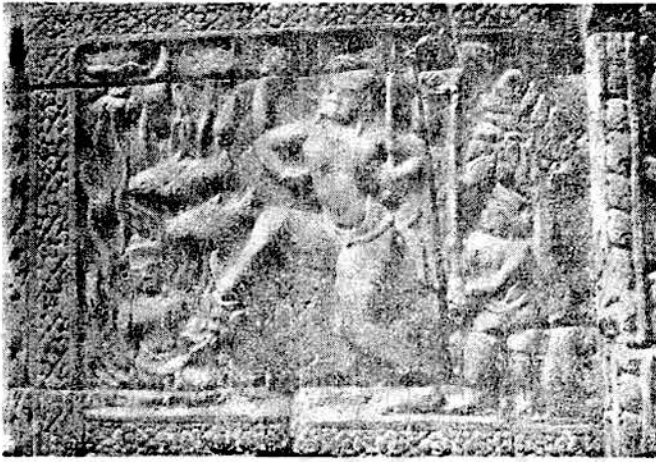
(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๕ เล่ม ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๕)

นอกจากเทวรูปพระนารายณ์แบบต่างๆ แล้ว ในอาณาจักรขอมยังมีเสาศีลาสลักที่ค่อนข้างแปลกประหลาดอีก หลักหนึ่งค้นพบที่ปราสาทพระขรรค์ ณ กำแพงสวายและปัจจุบันรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑน์ที่เมย์ กรุงปารีส เสาศีลาสลักต้นนี้คงสร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ จำนวนสี่แต่ละต้นสลักเป็นเทวรูปพระนารายณ์ ๔ กรองค์เล็ก ๆ ๒๕๕ องค์กร ทรงถือจักรสังข์ คธา และธรรณี บนยอดเสาศีลาสลักเป็นเทวรูปพระนารายณ์ ๔ แบบด้วยกันคือ พระนารายณ์ ๔ กร ทรงถือจักร สังข์ คธา และธรรณี พระนารายณ์ ๘ กร ทรงถือสิ่งที่แลเห็นไม่ชัด แต่ที่พอเห็นได้ก็มีสังข์ จักร และคธา พระนารายณ์ทรงครุฑ และพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ภาพสลักเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าเทวรูปพระนารายณ์ ๔ แบบนี้เป็นสิ่งที่นิยมนับถือกันเป็นพิเศษในอาณาจักรขอม

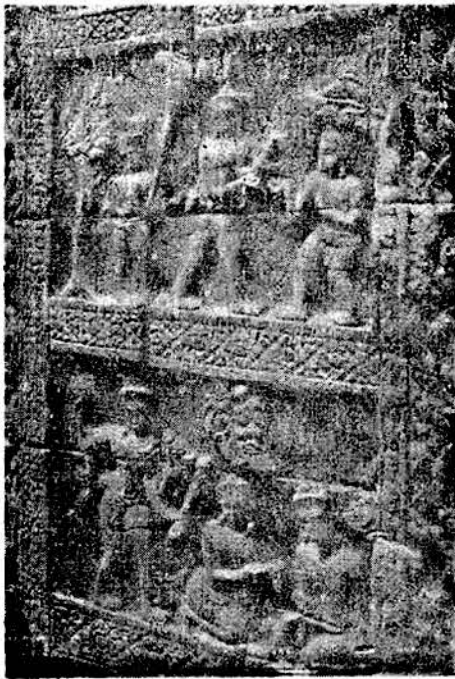
พระนารายณ์ปางตรีวิกรมหรือตรีบาทก็อย่างสามขุมก็ได้รับการเคารพนับถือในอาณาจักรขอมเช่นเดียวกัน จารึกที่ปราสาทนางเขมาในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ (พ.ศ. ๑๔๖๔-๑๔๘๔) ได้กล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ปางนี้ นอกจากนี้ก็ยังมีคำกล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ปางเดียวกันนี้อีกในจารึกที่ปราสาทพนมบาเค็งและปราสาทตระพังรุณ รวมทั้งที่ปราสาทออกไปในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) ด้วย จารึกของท่านปฤติวันทรบัณฑิตที่ปราสาทบันทายศรีก็ดูเหมือนจะได้กล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ปางตรีวิกรมอีกเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ในศิลาจารึกยังกล่าวว่ามี การสร้างประติมากรรมพระนารายณ์ปางนี้ด้วย อย่างไรก็ดีไม่เคยค้นพบประติมากรรมลอยตัวรูปพระนารายณ์ปางตรีวิกรม คงค้นพบเฉพาะที่เป็นภาพเขียนและภาพสลักนูนเท่านั้น

จิตรกรรมฝาผนังในปราสาทนางเขมาคงจะแสดงรูปพระนารายณ์ปางนี้ แต่ก็ชำรุดเสียมากแล้ว จิตรกรรมดังกล่าวมีลักษณะคล้ายคลึงกันมากกับภาพสลักนูนต่ำพระนารายณ์ปางตรีวิกรมภายในปราสาทกระวันหลังกลาง นอกจากนี้ก็มีภาพสลักนูนต่ำพระนารายณ์ปางนี้ที่ปราสาทบาปวน ปราสาทบันทายสำเหร่ ปราสาทหลังที่ ๕ ที่พระปิตุ และศาสนสถานหลังที่ ๔๘๗ ที่ปราสาทมังกลารถ ภาพสลักเหล่านี้ไม่เหมือนกับประติมากรรมที่มีอยู่ในประเทศอินเดียเลย แต่

กลับแสดงถึงลักษณะดั้งเดิมของช่างขอมและแสดงถึงสัญลักษณ์เป็นพิเศษ ที่ปราสาทกระวัน พระนารายณ์กำลังทรงก้าวข้ามจักรวาลซึ่งแสดงโดยดอกบัวบานที่ผุดขึ้นมาจากมหาสมุทรชั้นแรก

รูปที่ ๒๑
ภาพสลักพระนารายณ์ปางตรีวิกรมที่ปราสาทบาปวน
ศิลปขอมสมัยบาปวน

รูปที่ ๒๒
ภาพสลักแสดงภาพการบริจาศแห่ง "ก้าว ๓ ก้าว"
(ภาพบน) และภาพที่ยังไม่ทราบว่าเป็นอะไร
(ภาพล่าง) ปราสาทบาปวน
ศิลปขอมสมัยบาปวน

เริ่ม ดอกบัวนี้มีมารคาแห่งโลก (โลก มาตา) คือพระลักษมีกำลังทรงประคองรับอยู่ ภาพดังกล่าวก็มีปรากฏอยู่ เช่นเดียวกันที่ปราสาทบาปวนในรัชกาลของพระเจ้าอู่ทัยทิตยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๕๙๓-๑๖๐๙) (รูปที่ ๒๑) แต่ ณ ที่น้มหาสมุทรก็แสดงโดยดอกบัว ในภาพแผ่นกลาง (รูปที่ ๒๒) พระเจ้ากรุงพาลีกำลังทรงหลั่งน้ำลงในมือของพราหมณ์เตี้ยคือพระนารายณ์ หนังสือหริวงศ์ได้กล่าวว่าการกระทำ

ดังกล่าวหมายถึงการบริจาศแห่ง "ก้าว ๓ ก้าว" แต่เมื่อน้ำได้หลั่งลงในมือของพราหมณ์เตี้ยแล้ว พราหมณ์เตี้ยก็มีได้คงเป็นคนแคระอีกต่อไป ลักษณะเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในแผ่นภาพข้างบนที่ปราสาทบาปวนด้วย แต่แผ่นภาพเบื้องล่างยังคงเป็นปัญหาอยู่ เพราะแสดงแต่เพียงเทวรูปพระนารายณ์ ๔ กรและรูปบุคคลอื่นอีก ๒ คนเท่านั้น ที่ปราสาทบันทายสำหรับจักรวาลก็มีได้แสดงโดยดอกบัวที่ผุดขึ้นมาจากมหาสมุทร แต่แสดงโดยสระบัวเดียว ในภาพนี้มีพระเจ้ากรุงพาลีกำลังทรงคุกพระขมอยู่เหนือสิงหาสน์ และมีอสูรรูปร่างคล้ายลิงกำลังมุ่งเข้าไปสู่พระนารายณ์

ลักษณะรูปภาพที่ปราสาทกระวันยังคงปรากฏอยู่อีกที่ปราสาทหลังที่ ๕ ณ พระปืดู ซึ่งคงสร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๗๗๕-๑๘๐๐ และที่ปราสาทมังกลารถ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ณ ปราสาท ๒ แห่งนี้พระนารายณ์ก็ทรงก้าวข้ามจักรวาลซึ่งแสดงโดยดอกบัวที่

พระลักษมีกำลังทรงประคองอยู่ แต่ก็มีลักษณะใหม่เข้ามาผสมคือสัตว์ ๔ เท้า ที่ปราสาทพระবিড়
สัตว์ ๔ เท้านี้อยู่ที่ใกล้พระนารายณ์ แต่ที่ปราสาทมังคลารถก็อยู่ระหว่างพระขงษ์ของพระองค์
ณ ที่นี้คงแสดงถึงประเพณีพื้นเมืองอย่างแท้จริง จารึกจากปราสาทมังคลารถกล่าวถึงการสร้าง
ประติมากรรม ๒ รูปอุทิศแด่พราหมณ์ชั้นมังคลารถและมารดาของท่านใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ประติมา-
กรรมทั้งสองนี้มีนามว่าศรีชัยตรีวิกรม มหานาถและศรีชัยตรีวิกรมเทเวศวีรตาม ลำดับ คำว่า
ศรีวิกรม ณ ที่นี้คงใช้แทนพระนามของพระนารายณ์นั่นเอง

จารึกจากปราสาทสระเจลาใน พ.ศ. ๑๖๑๘ ได้กล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ว่าพระบาท
(องฺสุริ) แห่งตรีวิกรมได้ถูกรองรับโดยแม่พระคงคา (คงฺคโยทุรฤต) ศาสตราจารย์เซเคส์ได้
เขียนเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “คำว่า คงฺคโยทุรฤต หรือถูกรองรับโดยแม่พระคงคานี้อาจแสดงโดย
ลักษณะรูปภาพของขอมได้ดีกว่าวรรณคดีปุราณะของอินเดีย อย่างไรก็ดีคัมภีร์ภาควัตปุราณะ
เล่มที่ ๘ บทที่ ๒๑ หน้า ๓-๔ ได้กล่าวว่าพระพรหมทรงสร้างพระบาทของพระนารายณ์ปางตรี
วิกรมและ “เนื่องจากน้ำในหม้อน้ำได้รับความบริสุทธิ์จากพระบาทของพระผู้เป็นเจ้า จึงได้กลายเป็น
เป็นแม่น้ำอันศักดิ์สิทธิ์ไป” ก่อนหน้านั้นเล็กน้อยในเล่มที่ ๘ บทที่ ๑๘ หน้า ๒๘ คัมภีร์ภาควัต
ปุราณะ ก็ได้กล่าวว่าน้ำซึ่งพระเจ้ากรุง พาลีทรงล้างเท้าของพราหมณ์วามน (พระนารายณ์)
นั้น “ก็เปรียบเสมือนน้ำซึ่งพระผู้เป็นเจ้ากิริสะ (พระอิศวร) ผู้ทรงทักจันทร์เป็นปิ่นได้ทรง
รองรับไว้เหนือพระเศียรด้วยความศรัทธาอย่างลึกซึ้ง” และเพื่อแสดงภาพนี้ช่างอินเดียก็ได้สลัก
เป็นรูปแม่พระคงคาออกมาจากบาทของพระนารายณ์ นางได้รองรับพระนารายณ์อยู่เสมือนเส้า
และยืนอยู่เหนือพระเศียรของพระอิศวรอีกก่อนหนึ่ง” จะมีประติมากรรมเช่นนี้อยู่ในอาณาจักรขอม
เช่นเดียวกับในประเทศอินเดียหรือไม่ ข้อนี้เรายังไม่สามารถทราบได้ ข้อความในจารึกดังกล่าว
คงแต่งขึ้นโดยผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวศณิกาย ข้อนี้ก็ไม่น่าแปลกประหลาดอะไร ดังที่
ท่านกาลิทาสรัตนกวีได้เคยกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องกุมารสมภพ บทที่ ๗ หน้า ๔๔ ว่า “พระผู้
เป็นเจ้าทั้งสามองค์คือ พระพรหม พระนารายณ์ และพระอิศวร ต่างก็เสด็จออกมาจากรากเหง้า
อันเดียวกัน เหตุนี้จึงสำคัญไฉนที่ว่าองค์หนึ่งทรงอานุภาพยิ่งกว่าอีกองค์หนึ่ง บางครั้งพระอิศวร
ก็ทรงมีอานุภาพยิ่งกว่าพระนารายณ์ บางครั้งพระนารายณ์ก็สำคัญกว่าพระอิศวร บางครั้ง
พระพรหมก็สำคัญกว่าทั้งพระอิศวรและพระนารายณ์ และบางครั้งพระอิศวรและพระนารายณ์ก็
สำคัญยิ่งกว่าพระพรหม”

มีประติมากรรมแสดงอวตารของพระนารายณ์บางรูปที่เก่าขึ้นไปถึงศิลปะสมัยก่อนสร้าง
เมืองพระนครของขอม เช่นรูปพระกฤษณะโควรวรณธร (กำลังยกภูเขาโควรวรณะ รูปที่ ๒๓)
พระนารายณ์อวตารปางนี้ดูจะได้รับการเคารพนับถือเป็นพิเศษ ได้ค้นพบประติมากรรมดังกล่าว

รูปที่ ๒๓
พระกฤษณะโควรรธนาธจากวัดเกาะ
ศิลปะสมัยทวารวดี

๓ รูป สองรูปมาจากเขาพนมตาซึ่งมีจารึกเรียกประติ-
มากรรมเหล่านี้ว่าโควรรธนาธามิน นอกจากนี้ที่เข
พนมตายังได้ค้นพบเทวรูปพระพลารามกำลังทรงถือ
คันไถ พระรามถือคันศร และประศุรามถือขวาน อีก

นอกจากนี้ยังเชื่อกันว่าได้ค้นพบรูปพระ
กฤษณะอีก ๒ รูปในสมัยก่อนสร้าง เมืองพระนคร
รูปหนึ่งมี ๒ กรและอีกรูปหนึ่งมี ๔ กร รูปแรกคือวัฏ
รูปว่าง กลมอยู่ในพระหัตถ์ซ้ายซึ่งอาจหมายถึง ธรรม์ซึ่ง
เป็นสัญลักษณ์ของพระนารายณ์—กฤษณะ ทรงผม ๓
ปอยซึ่งศาสตราจารย์คุปองส์คิดว่า เป็นลักษณะของพระ
กฤษณะนั้น นายกมลเศวต ภัททจวิยะไม่เห็นชอบ
ด้วย ศาสตราจารย์คุปองส์คิดว่าทรงผม ๓ ปอยนั้นมาจาก
คำว่า *ศุวิกฤษ* ซึ่งเป็นลักษณะของพระนารายณ์—กฤษณะ
แต่นายกมลเศวต ภัททจวิยะ คิดว่าคำนี้หมายถึง “ผู้ที่มี
๓ ยอด” และหมายถึงพระนารายณ์ปางศิวีกรม

มากกว่า ทรงผม ๓ ปอยมิได้มีแต่เฉพาะพระกฤษณะเท่านั้น แต่ยังเป็นของเทพเจ้าที่ทรงพระเยาว์
ทั้งหมด เช่นพระขันธกุมารและพระโพธิสัตว์มีัญชุกรีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมเศียรม้าในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครอีก มักมีผู้กล่าว
ว่าคือกัลกีนได้แก่อาคารปางที่ ๑๐ ของพระนารายณ์

ในสมัยเมืองพระนคร นิยายเกี่ยวกับพระกฤษณะและพระรามมีสลักเป็นภาพนูนต่ำอยู่
มากมาย รูปพระกฤษณะโควรรธนาธยังคงเป็นที่แพร่หลายอยู่ต่อไป มีเสาศิลาตันหนึ่งจากปราสาท
มังกลารถที่แสดงความเชื่อพิเศษ คือบนฐาน ๔ ด้านสลักเป็นเทวรูปพระนารายณ์ ๘ กร พระ
นารายณ์ทรงครุฑ พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ และอาคารปางต่างๆ ตามลำดับ แต่บนยอดคาน
หนึ่งสลักเป็นภาพพระกฤษณะโควรรธนาธ และอีกด้านหนึ่งเป็นภาพพระรามธนูร (พระราม
ทรงศร)

นายปรซึลุสกี (J. Przyluski) ได้กล่าวว่าภาพสลักนูนต่ำภาพหนึ่งที่ปราสาทนครวัด
แสดงถึงการอวตารลงมาเป็นพระราม ตรงกลางภาพนี้เป็นภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์
เบื้องล่างมีเทพ ๑๐ องค์เรียงเป็นแนวเดียวกัน ความจริงเทพ ๑๐ องค์นี้ก็คือเทพผู้รักษาทิศนั่นเอง

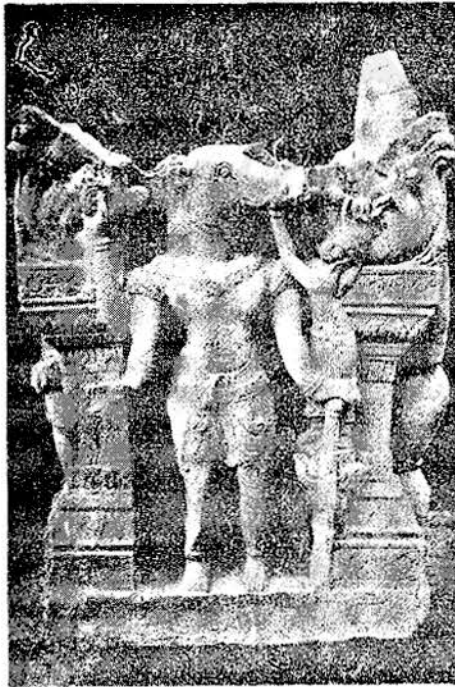
นายปรชีลุสก็กล่าวว่าเทพเหล่านี้เสด็จมาอ้อนวอนให้พระนารายณ์อวตารลงมาเป็นพระรามเพื่อปราบทศกัณฐ์ ดังนั้นภาพสลักตอนหนึ่งจึงแสดงเรื่องในคัมภีร์รามวงศ์ อย่างไรก็ตามนายกรมเลศวร ภัคตจริยะกล่าวว่าภาพตอนหนึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระราม แต่เกี่ยวกับพระกฤษณะมากกว่า ในคัมภีร์ที่เกี่ยวกับพระราม เทพ ๓๓ องค์เป็นผู้เสด็จมาอ้อนวอนพระนารายณ์ ไม่ใช่เทพผู้รักษาศิขณะนั้น คำอธิบายของนายปรชีลุสก็จึงหมายความว่าช่างขอมได้ใช้อิสรภาพอย่างมากจากตำราอินเดียที่ตนมีอยู่ อย่างไรก็ตามภาพเช่นเดียวกันนี้ก็มีปรากฏอยู่อีกที่เทวาลัยปรัมบะนันในเกาะชวา ซึ่งเป็นภาพสลักเกี่ยวกับเรื่องรามายณะโดยตรง เทพ ๕ องค์ที่ปรัมบะนันอาจเป็นเทพผู้รักษาศิขณ ๔ องค์ นำโดยพระพรหม คือ เทพผู้รักษาศิขณเบื้องบนสุดดังที่นายปรชีลุสก็กล่าวไว้ก็ได้ ในบทความเกี่ยวกับภาพสลักนูนต่ำที่ปรัมบะนัน นายโฟเกล (J. Ph. Vogel) นักปราชญ์ชาวฮอลันดาได้เขียนไว้ว่า “ในการจัดแปลงเรื่องรามายณะของช่างชาวสมัยโบราณนั้น ไม่ใคร่จะได้เกี่ยวข้องกับการเสด็จอวตารลงมาของพระนารายณ์นัก” สำหรับภาพสลักที่ปรัมบะนันนั้น นายโฟเกลเห็นว่า เป็นความคิดของช่างชาวเอง ในบรรดาเทพ ๕ องค์ในภาพ เขาก็เห็นว่า เป็นเทพซึ่งมีพระภฏาระศุรเป็นผู้นำ สำหรับเรื่องรามายณะของขอมก็คงเป็นเช่นเดียวกัน นายกรมเลศวร ภัคตจริยะคิดว่าทั้งช่างขอมที่ปราสาทนครวัดและช่างชาวที่เทวาลัยปรัมบะนันอาจใช้คัมภีร์ของอินเดียเล่มเดียวกัน ซึ่งปัจจุบันนี้สูญหายไปเสียแล้วก็ได้

เหตุใดภาพสลักที่ปราสาทนครวัดจึงแสดงถึงอวตารลงมาเป็นพระรามยิ่งกว่าอวตารลงมาเป็นพระกฤษณะ ข้อนี้นายปรชีลุสก็ได้อธิบายไว้ว่า “ภาพสลักภาพนี้คงเป็นภาพที่มาก่อนภาพที่แสดงถึงการประสูติของพระราม เพราะเหตุว่าภาพนี้สลักอยู่ในปราสาทมุขมทิศตะวันตกเฉียงเหนือของปราสาทนครวัด ศาสตราจารย์เซเลสได้กล่าวว่าในบรรดาภาพสลัก ๑๒ ภาพในปราสาทหลังนี้ แดกภาพก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระราม ส่วนใหญ่ของภาพสลักที่อยู่ใกล้เคียงก็แสดงถึงเรื่องราวในคัมภีร์รามายณะเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ภาพสลักภาพนี้จึงคงแสดงถึงการอวตารลงมาเป็นพระรามยิ่งกว่าเรื่องอื่น”

อย่างไรก็ตามนายกรมเลศวร ภัคตจริยะได้กล่าวว่าในบรรดาภาพสลักที่ปราสาทนครวัดนั้น การอวตารลงมาเป็นพระกฤษณะก็ดูจะเป็นอวตารที่สำคัญที่สุด โดยมากพระกฤษณะก็จะทรงปะปนอยู่กับพระนารายณ์เอง คือทรงเป็นทั้ง *ปรั วุยห* และ *อวตาร* ด้วยเหตุนี้คัมภีร์ภากวัตปุราณะจึงกล่าวว่า “บุคคล (อวตาร) เหล่านี้เป็นแต่เพียงการแสดงออกของส่วนที่แยกออกมาจาก *ปुरुช* (คือพระนารายณ์) เท่านั้น คงมีแต่เพียงพระกฤษณะองค์เดียวที่เป็นพระภากวัตทั้งองค์”

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ผู้ทรงนับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายานได้ทรงสร้างรูปพระกฤษณะโควธรณธร (*อทวิวาท*) ขึ้นที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนคร นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงสร้างประติมากรรมหมู่อันประกอบด้วยพระราม พระลักษมณ์ และนางสีดาอีก

นอกจากพระกฤษณะและพระราม ก็ยังมีวราหาวศกรและนรสิงหาวศกรซึ่งเป็นที่เคารพบูชากันอยู่มากในอาณาจักรขอม บางครั้งก็มีการกล่าวสรรเสริญวศกรทั้งสองอยู่ในศิลาจารึกอย่างไรก็ดีในศิลปะขอมรูปวราหะหรือหมูป่าก็ไม่ได้มีความสำคัญมากนัก รูปวราหะที่เก่าที่สุดของขอมมีอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ ในประติมากรรมลอยตัวมีอยู่เพียง ๒ รูป และทั้งสองรูปก็สร้างขึ้นในศิลปะขอมสมัยบาปวน (ราว พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐) รูปหนึ่งค้นพบที่ลานทางพุทธศาสนาหมายเลข C ในบริเวณเมืองพระนครหลวงของขอม แม้ว่าจะไม่มีศิระระ แต่ก็อาจทราบได้ว่าเป็นวราหาวศกรเพราะเหตุว่าได้ถือแม่พระธรณีอยู่เหนือแขนซ้าย รูปกลมที่อยู่ในมือข้างหนึ่งของแม่พระธรณีก็อาจหมายถึงแผ่นดินนั่นเอง ประติมากรรมอีกรูปหนึ่งมาจากปราสาทนครวัดคงเหลือแต่เพียงศิระระเท่านั้น ชื่อนี้ น่าสังเกตด้วยว่าในศิลปะขอมนั้นรูปวราหะมักเป็นรูปผสม คือมีศิระระเป็นหมูป่าแต่มีร่างกายเป็นมนุษย์ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นนรวราหะ (คนหมูป่า) ตามตำราอินเดีย บนฐานที่ปราสาทตระพังพง (รูปที่ ๒๔) มีองค์พระนารายณ์ขอมตามแบบธรรมดาคา ทรงถือจักร สังข์ ครุฑ และอาจเป็นธรณีในพระหัตถ์ที่หักหายไป พระนารายณ์องค์นี้ทรงมีเศียรเป็นหัวหมูป่าและแม่พระธรณีห้อยติดอยู่กับขา นางยืนอยู่เหนืออกขวับานซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของนางลักษณะการประกอบภาพแม่เป็นสิ่งที่พิเศษ

รูปที่ ๒๔

วราหะ จากปราสาทตระพังพง
ศิลปะขอมสมัยบาปวน

นางยืนอยู่เหนืออกขวับานซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของนางลักษณะการประกอบภาพแม่เป็นสิ่งที่พิเศษ แต่ฝีมือในการสลักก็ค่อนข้างต่ำ นอกจากนี้ยังมีรูปวราหะศิลาสลักเป็นหมูป่าทั้งตัวจากปราสาทมังกลารอ

หมูป่าที่กำลังยกแผ่นดินขึ้นจากมหาสมุทร รูปนรสิงห์กำลังฉีกอกหิรัณยกติปุ๊กเป็นที่นิยมของช่างขอม มีสลักอยู่ทั้งบนทับหลังและหน้าบันสำหรับในลวดลายเครื่องประดับบางครั้งรูปนรสิงห์ก็ปะปนอยู่กับรูปนรวราหะ เช่นเสาศิลาดันหนึ่ง ซึ่งก้านหนึ่งสลักเป็นรูปพระกฤษณะไกววรรณร และอีกก้านหนึ่งสลักเป็นรูปนรวราหะและนรสิงห์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ได้ทรงสร้างรูปนรสิงห์ขึ้นที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครด้วย นอกจากนี้ภาพสลักนูนนรสิงห์ยังปรากฏอยู่ที่ปราสาทมังกลารออีก ประติมากรรมลอยตัวรูปนรสิงห์รูปเดียวในศิลปะขอมมาจากปราสาทนครวัด อยู่ในศิลปะขอมสมัยบาปวนเช่นเดียวกับรูปวราหะ ซึ่งได้กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น

กุมารมาตารหรืออวตารเป็นเต่าเป็นที่นิยมอย่างมากมายของช่างขอม เพราะเหตุว่าเกี่ยวข้องกับ การกวนเกษียรสมุทร ช่างขอมมักชอบสลักนินายเรื่องนี้ที่ทางเข้าของเทวาลัยซึ่งสร้างถวายพระนารายณ์เช่นที่ปราสาทภูมิกุสวร ภาพการกวนเกษียรสมุทรมักปะปนอยู่กับภาพกำเนิดของพระพรหม ทั้งนี้เพราะการกวนเกษียรสมุทรก็เกี่ยวกับการสร้างเช่นเดียวกัน ในคัมภีร์ศคป์ถพราหมณะ พระประชาชนตีก็ทรงถือรูปเป็นเต่าเพื่อสร้างสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายขึ้น สัญลักษณ์เช่นนี้ก็มีปรากฏอยู่ในการกวนเกษียรสมุทรเช่นเดียวกัน เมื่อพระนารายณ์ทรงอวตารเป็นเต่า และทรงแบกภูเขาแห่งโลกเพื่อใช้เป็นไม้กวน

สำหรับประติมากรรมลอยตัว รูปกุมารก็ไม่เก่าไปกว่าสมัยขอม โดยแสดงเป็นรูปผสมครึ่งบนเป็นรูปมนุษย์และครึ่งล่างเลียนแบบเต่า มีประติมากรรมดังกล่าวรูปหนึ่งหล่อด้วยสัมฤทธิ์และศาสตราจารย์เซเคส์ได้พรรณาน่าว่ามีลักษณะดังต่อไปนี้คือ “ส่วนล่างแห่งร่างกายตั้งแต่บั้นเอวลงไปมีรูปร่างคล้ายกระดูกเต่าอย่างคร่าว ๆ ส่วนบนเป็นพระนารายณ์ ๔ กร พระหัตถ์ขวามือถือจักร พระหัตถ์ซ้ายบนวางอยู่เหนือศธา พระหัตถ์ซ้ายล่างถือสังข์ และพระหัตถ์ขวาล่างถือสิ่งซึ่งยังไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นอะไร” นายกรมเลศวร ภักตจริยะ คิดว่าพระหัตถ์ขวาล่างคงทรงถือธรรณีนั่นเอง ได้ค้นพบประติมากรรมศิลาเช่นนี้ ๒ รูปที่ปราสาทนครวัด พระนารายณ์ทรงถือธรรณีซึ่งแสดงโดยลูกกลมอยู่ในพระหัตถ์ขวาล่างและสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง พระหัตถ์บนทั้งสองของประติมากรรมรูปหนึ่งได้หักหายไป แต่อีกรูปหนึ่งยังคงมีพระหัตถ์ซ้ายบนเหลืออยู่ ถึงกระนั้นก็ยังไม้อาจทราบได้ว่าสิ่งที่ทรงถืออยู่นั้นคืออะไร นอกจากนี้ก็ยังมีประติมากรรมแบบนี้อีกรูปหนึ่งซึ่งค้นพบที่ปราสาททายน สิ่งที่พระนารายณ์ทรงถือและยังคงเหลืออยู่ ๓ สิ่งก็คือ ธรรณีในพระหัตถ์ขวาล่าง สังข์ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง และศธาในพระหัตถ์ซ้ายบน ประติมากรรมเหล่านี้ทั้งหมดถือสังข์แนบอยู่เหนือตะโพกแบบเดียวกับเทวรูปพระนารายณ์ขอมบางรูปในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร.

จารึกจากปราสาทสังขะในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๗๓) กล่าวถึงการสร้างรูปวาซิมุขซึ่งอาจเป็นอวตารของพระโพธิสัตว์หัยศรีพในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ได้ทรงสร้างรูปหัยศรีพขึ้นที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนคร ในบรรดาประติมากรรมลอยตัวของขอม อวตารปางนี้ยังไม่อาจทราบได้อย่างแน่นอน ทั้งนี้เพราะไม่อาจทราบถึงสิ่งที่ถืออยู่ในมือได้ เช่นมีประติมากรรมที่มีเศียรเป็นม้าอยู่ ๒ รูป รูปหนึ่งอยู่ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครและอีกรูปหนึ่งสลักขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่ารูปทั้งสองนี้เป็นรูปพระโพธิสัตว์หัยศรีพหรือพระนารายณ์อวตารปางกัลกีน

กันแน่ อย่างไรก็ตามก็มีภาพสลักอยู่บนทับหลังที่ปราสาทบันทายศรี เป็นรูปเทพมีเศียรเป็นม้ากำลังต่อสู้กับอสูรมฤและโกลิณะผู้เข้าแย่งชิงคัมภีร์พระเวท

ด้วยเหตุนี้จะสังเกตเห็นได้ว่าการเคารพนับถืออวตารปางต่าง ๆ ของพระนารายณ์ได้เป็นที่แพร่หลายโดยเฉพาะในอาณาจักรขอมในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ผู้ทรงนับถือพุทธศาสนาเถรวาท เราได้เห็นมาแล้วว่าพระองค์ได้ทรงสร้างเทวรูปพระกฤษณะโควรรธนธร รูปหมู่พระราม พระลักษมณ์ และนางสีดา รูปนรสิงห์ และรูปหทัยศรีพ ที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนคร ประติมากรรมลอยตัวรูปวราหะ นรสิงห์ และกฤษณะ ในศิลปะขอมเท่าที่รู้จักกันในปัจจุบัน ก็อยู่ในสมัยขอมทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ประเพณีการเคารพบูชาอวตารปางต่าง ๆ ของพระนารายณ์คงจะโต้เถียงกันขึ้นในสมัยที่ปราสาทนครวัดซึ่งเป็นเทวาลัยที่สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย

อวตารเป็นพระกบิลซึ่งกล่าวกันว่าเป็นผู้ตั้งลัทธิปรัชญานิกายสงขยะก็ได้เป็นที่นับถือกันอยู่ในอาณาจักรขอมเป็นพิเศษเช่นเดียวกัน จารึกที่ปราสาทกอกโปในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้กล่าวสรรเสริญศรีกบิลละ เทพผู้มีนามว่ากบิลวาสูเทพก็มีปรากฏอยู่ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร และมีผู้สร้างเทวาลัยถวาย จากจารึกซึ่งค้นพบใกล้กับปราสาทโรบังโรมาสมิติดนแดนแห่งหนึ่งชื่อว่าศรีกบิลละ ตั้งอยู่ใกล้กับเทวาลัยของพระกบิลวาสูเทพ คำนามว่ากบิลปุระก็อาจเกี่ยวข้องกับพระนารายณ์ด้วย แต่ก็ไม่เคยค้นพบประติมากรรมขอมที่มีลักษณะตรงกับพระกบิลในตำราของอินเดีย อย่างไรก็ตามเราก็อาจกล่าวได้ว่าพระกบิลนี้คงปะปนกับพระवासูเทพแล้ว ดังอาจเห็นได้จากพระนามกบิลวาสูเทพ

การเคารพนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายมิได้จำกัดอยู่เฉพาะประติมากรรมที่แสดงออก (วฺยภุคต-มูรฺติ) เท่านั้น แต่ยังเคารพบูชาประติมากรรมที่มีได้แสดงออก (อวฺยภุคต-มูรฺติ) ด้วย จารึกของเจ้าชายคุเธรมันในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครได้กล่าวถึงการประดิษฐานวิษณุบาทซึ่งเป็นสิ่งเคารพที่สำคัญในเทวาลัย จารึกที่ปราสาทกอกโปก็ยังกล่าวถึงวิษณุบาทอีก จารึกที่ปราสาทสนายโปลในพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ กล่าวว่ศาลครามซึ่งอยู่ในลัทธิไวษณพนิกายตรงข้ามกับพาดสิ่งในลัทธิไศวนิกาย ก็เป็นที่เคารพบูชากันในอาณาจักรขอม จารึกหลักนี้กล่าวถึงผู้ศรัทธา ๒ ท่านนามว่าศาลครามสวามินและอาทิตยสวามินตามลำดับ และได้กล่าวว่า "อาวูรที่เจรจาได้" ของท่านทั้งสองได้สลักลงบนศิลา "อาวูรที่เจรจาได้" ของศาลครามสวามินก็คือศาลครามและของอาทิตยสวามินก็คือดวงอาทิตย์ ณ ที่นี้ศาลครามก็คือสังข์ ซึ่งนายกมลเศศวรภักตจริยะ กล่าวว่าไม่เคยพบในที่อื่น

พระศรีหรือลักษมี

พระศรีหรือลักษมีเป็นชายาของพระนารายณ์เช่นเดียวกับที่พระเทวีหรืออุม่าเป็นชายาของพระอิศวร นางเป็นศักดิ์ของพระนารายณ์ ดังนั้นจึงผูกพันกับพระนารายณ์ชนิดที่ไม่อาจแยกออกได้ จารึกได้กล่าวถึงการสร้างรูปพระศรีพร้อมกับรูปพระนารายณ์และรูปพระศรีก็เข้าคู่กับรูปพระนารายณ์ในการประกอบพิธี ณ ปราสาทกระวัน (พ.ศ. ๑๔๖๔) ซึ่งเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ก็มีจารึกบอกว่าเทวาลัยหลังเห็นอนั้นสร้างอุทิศถวายแก่พระศรี

จารึกขอมที่เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ไม่เคยกล่าวถึงการสร้างรูปพระลักษมี แต่การเคารพบูชานางก็จะมีมาก่อนหน้านั้นแล้วในอาณาจักรขอม รูปภาพการอภิเษกของพระลักษมีได้มีมาแล้วเป็นภาพสลักนูนต่ำตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ คือได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกบนทับหลังที่ปราสาทกำโรกราบในเชิงขอมแบบกULEนราวระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๔๐๐ แต่ก็ยังมีทับหลังอีกชิ้นหนึ่งซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ มาจากสมโบร์บนฝั่งแม่น้ำโขง มีรูปเทพธิดาประทับนั่งอยู่เหนือดอกบัวและถือดอกบัวอยู่ในหัตถ์แต่ละข้าง รูปนี้อาจหมายถึงรูปพระลักษมีได้เช่นเดียวกัน

ประติมากรรมลอยตัวรูปพระลักษมีของขอมเท่าที่รู้จักกันในปัจจุบันไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นายกมลเศวต ภัคตจริยะกล่าวว่าประติมากรรมลอยตัวสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครที่ศาสตราจารย์คุปองต์กล่าวว่าเป็นรูปพระลักษมีนั้น น่าจะเป็นรูปพระเทวีหรือพระอุมามากกว่า รูปพระศรีในอาณาจักรขอมถือดอกบัวอยู่ในหัตถ์แต่ละข้างตามลักษณะรูปภาพของอินเดีย หรือมิฉะนั้นก็ทรงถือดอกบัวในหัตถ์ขวาและผลศรี (ศรีผล) ในหัตถ์ซ้าย รูปอภิเษกของพระลักษมีใกล้เคียงกับลักษณะรูปภาพของอินเดียมาก แต่ข้างที่กำลังรคน้ำมนต์ถวายนั้นมักใช้วงยี่คนโทซึ่งมีปากข้างหนึ่งแหลม แทนที่จะยี่คหม้อน้ำกว่า (อวาริชฺตมฏ) ตามแบบอินเดีย ลักษณะเช่นนี้ก็ปรากฏอยู่ที่เกาะชวาและประเทศจัมปาเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามลักษณะดังกล่าวก็คงไม่ใช่ของภาคเอเชียอาคเนย์โดยเฉพาะ เพราะเหตุว่าในประเทศอินเดียเองรูปข้างข้างวงยี่คนโทซึ่งมีปากข้างหนึ่งแหลม (ภฏุงคาร) ก็ดูเหมือนจะมีมาแล้ว

ผนังเทวาลัยพระลักษมีที่ปราสาทกระวันประดับด้วยรูปของนาง (รูปที่ ๕๕) แต่นางทรงถือสิ่งที่แปลกประหลาดคือจักรของพระนารายณ์ และตรีศูลของพระอิศวร อาจเป็นการแสดงถึงลักษณะผสมโดยเฉพาะก็ได้

พระลักษมีคือเทพีแห่งโชคลาภ ผู้แต่งจารึกขอมมักกล่าวสรรเสริญนางบ่อย ๆ จารึกที่ปราสาทขนาในรัชกาลของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๕๙๓-๑๖๐๙) ได้กล่าวถึงรูป

รูปที่ ๒๕

ภาพสลักพระลักษมีภายในปราสาทกระวันหลังเหนือ
ศิลปขอมสมัยบาแก็งตอนปลาย โยคินิทราเช่นเดียวกัน

พระลักษมีทองคำซึ่งพระองค์ ได้พระราชทานแก่ข้าราช-
บริพารท่านหนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องหมายของหน้าที่ในการ
เจริญพัตโปก (วฺยชน-ธฺร)

นิทรา

จารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ปราสาท
แปรรูปได้กล่าวสรรเสริญศักดิ์ขันธ์ (อาทฺยฺยา ศกฺติ)
ของพระนารายณ์ กือนางนารายณ์ภายใต้รูปโยคินิทรา
พระเจ้าชัยโศวรมันที่ ๑ ก็ได้ทรงอุทิศยโคธราศรมแห่ง
หนึ่งถวายแด่นิทรา เป็นการยากที่จะกล่าวว่าในกรณี
หลังนั้นนิทราเป็นศักดิ์ของพระนารายณ์หรือพระอิศวร
เพราะผู้ที่นับถือลัทธิไศวนิกายก็กล่าวว่ นางทุรคาเป็น

คัมภีร์วิษณุธรรม

จารึกที่ปราสาทตระพังรุนใน พ.ศ. ๑๕๔๙ ได้กล่าวไว้ในภาษาขอมดังนี้ “มรตาญ
ไซลญ กวินทรบันฑิต ได้ทอ้งบ่นโศลกแห่งพระวิษณุธรรม และพร้อมกับกัมภีระแสดงความ
เคารพ ท่านก็ได้ชี้แจงถึงผลอันเกิดจากการบริจาคที่ดิน”

ท่านพีโนต์ได้กล่าวว่ คัมภีร์วิษณุธรรมในที่นี้คงจะไม่ใช่คัมภีร์วิษณุธรรมศาสตร์หรือ
วิษณุสมฤติ . . . แม้ว่าในคัมภีร์นั้นจะได้แสดงถึงผลทางจิตใจอันเกิดจากการบริจาคที่ดินบ้าง
เล็กน้อยก็ตาม ข้อนี้นายกมลเสวร ภักตจิริยะกล่าวว่าผู้ที่ทอ้งบ่นโศลกในพระวิษณุธรรมนั้นนับถือ
ลัทธิไวษณพนิกาย เหตุนี้จึงควรจะค้นหาคัมภีร์ในลัทธินี้ ความจริงก็มีคัมภีร์เล่มหนึ่งที่ชื่อว่า
วิษณุธรรมจริง ๆ คัมภีร์วิษณุธรรมโมคตฺรที่ได้เคยกล่าวถึงมาข้างต้นก็เป็นส่วนที่ ๒ ของคัมภีร์นี้
คัมภีร์วิษณุธรรมนี้ยังมีได้เคยตีพิมพ์ คงมีที่เป็นแต่เพียงฉบับเขียนเท่านั้น อย่างไรก็ตามคัมภีร์
วิษณุธรรมนี้ก็กล่าวถึงการบริจาคที่ดิน (ภูมฺิ-ทาน-ผล หรือ ภูมฺิ-ทาน-มหาตมฺุย) ปริเภทที่
ชื่อหัตตฺิกาในคัมภีร์วิษณุธรรมโมคตฺรก็มีอยู่บทหนึ่งที่กล่าวถึงผลแห่งการบริจาคที่ดินนี้ด้วย

จักรีระ เสวตทวีป และจัมเปศวร

มีนามของเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกายอยู่ ๒ แห่งที่ปรากฏอยู่ในจารึกขอม คือ จักรีระ และเสวตทวีป ชื่อแรกมีปรากฏอยู่ในจารึกของเจ้าชายकुณวรมันในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร พระนารายณ์ได้ทรงรับพระนามว่าเจ้าแห่งจักรีระ (จักรีระ-สุวามิน) นามนี้ยังปรากฏอีกในจารึกที่ปราสาทกุกพระโกทในรัชกาลของพระเจ้าอโศกธรรมันที่ ๑ ณ ที่นี้ก็คงหมายถึงการปราบปรามอณาจักรพุนันซึ่งสำเร็จลงในรัชกาลของพระองค์นั่นเอง จักรีระเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในลัทธิไวษณพนิกายซึ่งคัมภีร์ปุราณะหลายเล่มได้กล่าวอ้างถึง ส่วนคำว่าเสวตทวีปหรือเกาะขาวนั้นเป็นชื่อที่ให้แก่ปราสาทออกไป เป็นชื่อของดินแดนอันลึกลับซึ่งวรรณคดีอินเดียตั้งแต่สมัยมหากาพย์ลงมาได้กล่าวถึงเกี่ยวข้องกับพระนารายณ์

สำหรับคำว่าจัมเปศวรหรือจามเปศวรซึ่งมักใช้เป็นพระนามของพระนารายณ์ในจารึกขอมตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนครลงมา ก็ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในจารึกที่ปราสาทกุกพระโกท (พ.ศ. ๑๓๐๔) ต้นเดิมของนามนี้ยังไม่ชัดเจน อย่างไรก็ตามก็อาจเกิดขึ้นเช่นเดียวกับพระนามของพระอิศวรว่าคิวกัทเรศวร คือพวกขอมคงได้ถวายพระนามว่าจัมเปศวรแก่พระนารายณ์หลังจากที่รบชนะพวกจามแล้ว จารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ปราสาทแปรรูป (พ.ศ. ๑๕๐๔) ได้กล่าวสนับสนุนความเห็นดังกล่าวข้างต่อไปนี้ “ (พระเจ้าราเชนทรวรมัน) ได้ทรงรบชนะพระราชแห่งอาณาจักรจัมปาด้วยกำลังแห่งพระกรของพระองค์ และได้ทรงอุทิศถวายทรัพย์สินสมบัติของพระราชแห่งอาณาจักรจัมปาแก่พระหริสวามิภুবณฝิ่งแม่น้ำวิษณุปที (คือแม่น้ำคงคาและในที่นี้ก็คงหมายถึงแม่น้ำโขงนั่นเอง) เช่นเดียวกับการถวายความหมายแก่พระนามของพระองค์ว่าจัมเปศวร ”

ที่มาแห่งลัทธิไวษณพนิกายในอาณาจักรขอม

เราไม่สามารถทราบถึงที่มาแห่งลัทธิไวษณพนิกายในอาณาจักรขอมได้อย่างแน่นอน อย่างไรก็ตามก็เราก็คงกล่าวได้อย่างเดียวกับลัทธิศิวนิกาย คือทุกภาคในประเทศอินเดียได้มีส่วนช่วยส่งเสริมความเจริญของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายในอาณาจักรขอม ดินแดนแถบเมืองมธูราทางภาคเหนือของประเทศอินเดียซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของนิกายภาควัตก็ ได้มีการเกี่ยวข้องโดยตรงกับอาณาจักรขอม

ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑) พราหมณ์จากเมืองผู้ตุรามีนมว่าทิวากรภูฏได้เดินทางออกมายังอาณาจักรขอมและได้สมรสกับพระราชธิดาของ

พระองค์ ท่านทิวากรภักฎณ์นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายแบบผสม จารึกกล่าวว่าท่าน
ชื่อสศัยต่อบ้านเกิดเมืองนอนของท่าน “อันเป็นที่ซึ่งแม่น้ำกาลินที (ยมนา) อันศักดิ์สิทธิ์ไหล
ผ่าน” และเป็นสถานที่ซึ่ง “พระกฤษณะผู้ทรงสามารถปราบนาคค้ำ ประทับอยู่เมื่อยังทรง
พระเยาว์” ท่านพราหมณ์จึงได้ให้ชื่อแก่ปราสาทกอมผุสว่ามธุวันหรือมธุวันกานันซึ่งหมายถึง
เมืองมธุราในประเทศอินเดีย จารึกที่ปราสาทกอกโป (พ.ศ. ๑๕๒๗) ในรัชกาลของพระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๕ ได้กล่าวถึงการสร้างเทวรูปพระนารายณ์ในสถานที่ซึ่งมีชื่อว่าวฤนทวัน จารึกจาก
ปราสาทพนมพระเนตพระ (พ.ศ. ๑๕๔๙) ก็ได้กล่าวถึงเมืองซึ่งมีชื่อว่าอุปนทีาลัยซึ่งตั้งอยู่บน
ฝั่งแม่น้ำอุปนทีและมีลักษณะคล้ายกับเมืองมธุราคือเมืองมธุรา (มธุราปุรวต) และแม่น้ำอุปนที
ซึ่งคล้ายกับแม่น้ำยมนา อันเป็นสถานที่กำจัดความไม่บริสุทธิ์ทั้งหลายและเป็นสถานที่ซึ่งไม่อาจ
สูญหายไปได้ (ยมนูปนทีวปี กलगุปวนากุชยา) แม่น้ำยมนาซึ่งเป็นที่ตั้งของเมือง มธุรานัน
เป็นแคว (อุปนที) หนึ่งของแม่น้ำคงคา

(ยังมีต่อ)